

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակի հինգերորդ հատորն ընդգրկում է պատմական խոշոր իրադարձություններով և բախտորոշող անցքերով հարուստ ժամանակաշրջան՝ 1801—1870 թվականները:

Դարասկզբին հայ ժողովուրդը թևակոխեց իր տնտեսական և քաղաքական կյանքի զարգացման նոր շրջանը: Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, որը սկսվեց 1801 թ. և ավարտվեց 1828 թ., առաջադիմական խոշոր քայլ էր և կարևոր շրջադարձ հայ ժողովրդի կյանքում: Պատմական այդ ակտով հայ ժողովրդի մի հատվածն ազատագրվեց պարսկական դաժան տիրապետությունից. դրանով իսկ կանխվեց նրան սպառնացող ձուլման և ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը: Շուրջ 140 հազար հայեր գաղթելով Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից, բնակություն հաստատեցին Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում: Փոխվեց երկրի դեմոգրաֆիկական քարտեզը: Արևելյան Հայաստանը դարձավ հայ ժողովրդի համահավաքման հիմնական կենտրոնը, ուր նպաստավոր պայմաններ ըստեղծվեցին տնտեսական, մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման համար:

XIX դարի 40—50-ական թվականներից սկսած, ինչպես ամբողջ Անդրկովկասի, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի են ունենում կարևոր իրադարձություններ: Խորանում է ֆեոդալական հարաբերությունների ճգնաժամը, վերանում է երկրամասի տարբեր նահանգների միջև եղած ինքնապարփակվածությունը, քաղաքները դառնում են աշխուժացող առևտրի և արդյունագործության կենտրոններ: Աստիճանաբար զարգանում են բուրժուական հարաբերությունները:

Տնտեսական զարգացման նոր ընթացքն ավելի է սրում դասակարգային ներհակությունները քաղաքում և գյուղում: Քայքայվում է արհեստագործությունը: Բողոքի ելույթներ են տեղի ունենում համքարությունների իրավունքները սահմանափակող օրենքների դեմ, Միաժամանակ ծավալվում են գյուղացիական շարժումները: Արևելյան Հայաստանում ուժեղացող սոցիալական պայքարն աստիճանաբար միահյուսվում է համառուսական հեղափոխական-դեմոկրատական շարժման հետ, դառնում նրա բաղկացուցիչ մասը:

Ռուսական հեղափոխական մտքի ներգործությամբ հայ աշխատավորական մասսաները մեծ առաջընթաց ապրեցին, իսկ դարավերջին լենինյան դրոշի ներքո բարձրացող բանվոր դասակարգի՝ աշխարհը վերափոխող պայքարի մասնակիցը դարձան:

Հայ ժողովրդի գերակշռող մասը կազմող արևմտահայ հատվածը շարունակում էր մնալ Օսմանյան կայսրության ծանր լծի տակ:

Սուլթանական ռազմա-ֆեոդալական կարգը, կառավարման վայրագ մեթոդը, ազգային ճնշումներն ու կրոնական խտրականությունը, տնտեսական

կողոպուտն ու հարստահարումները, փաշաների անդուստ կամայականությունները կատարյալ իրավազրկության էին հասցրել հայ ժողովրդական զանգվածներին: Ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը դամոկլյան սրի նման կախված էր մնում հայ ժողովրդի գլխին:

Սուլթանների ինչպես 1839 թ., այնպես էլ 1856 թ. ռեֆորմները՝ Թանզիմաթը, մնաց տրպես սոսկ թղթի կտոր: Արևմտյան Հայաստանի գավառներում շարունակվում էին քաղաքական սարսափը, ազգային ճնշումները և հարստահարությունները, շարժերի ու բացարձակ կողոպուտների քաղաքականությունը:

1850—60-ական թթ. ուժեղացան ազգային-ազատագրական շարժումները Օսմանյան կայսրության մեջ: Սերբերի, չերնոգորցիների, հուլների, ալբանացիների, արաբների հետ միասին թուրքական բռնապետության դեմ ապրտամբության դրոշ պարզեցին նաև արևմտահայ զանգվածները Զեյթունում, Վանում, Մուշում, Չարսանջակում և այլուր: Ազգային-ազատագրական այդ շարժումները, և, մասնավորապես Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը լայն արձագանք գտան հայ իրականության մեջ, այդ թվում և աշխարհով մեկ սփռված հայ զաղթօջախներում: Ինչպես 1850—60-ական թթ., այնպես էլ հետագա տասնամյակների հայ ազատագրական պայքարի հիմնական շարժիչ ուժը աշխատավորական զանգվածներն էին՝ գյուղացիությունը և արհեստավորությունը:

Աշխատավոր մասսաների սոցիալական ազատագրության ու ազգի լուսավորության հարցերը և վերջապես այն, թե ի՞նչ ճանապարհով պետք է ապագայում ընթանա հայ ժողովուրդը, դառնում են ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի քննարկման հրատապ և կարևորագույն խնդիրները: Եթե անցյալում հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների մի մասը հույսեր էր կապում արևմտյան տերությունների օգնության հետ, ապա այս դարաշրջանում, հաշվի առնելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի փորձը, Մաձձիևիի և Գարիբալդիի գլխավորած իտալական ժողովրդի պայքարը, ինչպես նաև 1848 թ. հեղափոխության բուռն ընթացքը Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, կարևոր տեղ է տրվում ժողովրդական լայն շարժումներին, դեմոկրատական-հեղափոխական պայքարին: Նման պայմաններում էլ ձևավորվում են հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները, որոնցից յուրաքանչյուրն, առաջնորդվելով յուր դասակարգային շահերով, առաջադրում է իր քաղաքական ծրագիրը և նրա իրագործման ձևերն ու մեթոդները:

Այդ հոսանքներից կղերա-ֆեոդալականը կառչած մնալով հին, պաշտպանում էր ֆեոդալական-կալվածատիրական կարգը և կրոնի դոգմաները: Նա գտնում էր, որ գրաբարը պետք է անսասան մնա: Այդ հոսանքին որոշ հարցերում հակադրվում էին ազգային-պահպանողականները, սակայն, տրեստեական կյանքի առաջընթացը, բուրժուական հարաբերությունների զարգացումն ու լուսավորության տարածումը դուրս էին մղում հին դոգմաները և դրանց պաշտպան կղերա-ֆեոդալական հոսանքը: Զեյթունում է լիբերալ-բուրժուական հոսանքը, որը խթանում է բուրժուական լուսավորության և ժողովրդին հասկանալի աշխարհաբար լեզվի արմատավորմանը: Սոցիա-

լական կյանքի վերափոխման, հատկապես ճորտատիրական կարգերի վերացման գործում այդ հոսանքը որդեգրում է բուրժուական-ռեֆորմիստական ծրագրերը: Գոյություն ունեցող կարգերը հեղափոխական ճանապարհով վերափոխելու ծրագիր է առաջադրում հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը, որի առաջնորդ Միքայել Նալբանդյանը ջանում է ոչ միայն կամրջել արևելահայ և արևմտահայ սոցիալական, ազգային-ազատագրական պայքարը, այլև այդ շարժումները կապել համառուսաստանյան ու համաեվրոպական հեղափոխական մարտերի, սոցիալ-տնտեսական արմատական փոփոխությունների հետ:

Առաջադիմական մտավորականության մտահոգության առարկա է դառնում ազատագրական, հայրենասիրական գաղափարների պրոպագանդումը: Զեկավորվում է ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը, տարաստիճան դեմոկրատական գործիչները առաջադրում են «ամեն ինչ հայրենիքի համար» նշանաբանը: «Ճարակույս չկա,— գրում է Մ. Նալբանդյանը,— որ մարդկության պատմության մեջ, ոչ մի ժամանակ, այնպես սաստիկ և որոշակի երևեցած չեն ազգությունը, ինչպես ներկայումս: Ազգությունը ասես թե դարձել է մի ամենօրյա հաց, առանց որին չէր կարելի ապրել: Մի էլեկտրականության պես բան, որ փայլակի շուտությամբ տարածվում է զանազան ազգության անդամների մեջ: Այս բանի խմորը ընկնում է և մեր ազգի մեջ և մեզանում լսվում են ձայներ և մեր մեջ սկսում է բաբախել մի կենդանի սիրտ»¹:

Այդ ժամանակաշրջանում ձևավորվեց հայ աշխարհաբար լեզուն և՛ արևելահայ և՛ արևմտահայ հատվածներում: Գրական նոր շարժումը զարգացման աննախընթաց վերելք ապրեց: Տպագրվեցին աշխարհաբար բազմաթիվ պարբերականներ, որոնց միջոցով գրավոր խոսքը տարածվելով լայն ղանգվածների մեջ, մեծ արժեք ստացավ, համախմբող ու միավորող դեր կատարեց:

XIX դարի 50—60-ական թթ. մեծ թափ ստացավ ազգային ուժերի կոնսոլիդացիան, որն իր արտահայտությունը գտավ արևելահայերի և արևմտահայերի մշակութային ու գաղափարական կապերի ուժեղացման, դրականության, պարբերական մամուլի և դպրոցի զարգացման, մշակութի նոր օջախներ ստեղծելու, լուսավորական շարժման և հասարակական այլ երևույթների մեջ:

Անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծվեցին հայ բուրժուական ազգի ձևավորման համար: Մեծ առաջընթաց նկատվեց հատկապես հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքի, մշակութի և հոգևոր կերտվածքի ընդհանրության ասպարեզում:

Հայ բուրժուական ազգի ձևավորմանը զուգընթաց նոր թափ ստացավ ազգային-ազատագրական շարժումը, որն ընդունեց համազգային ձև և համադեմոկրատական բովանդակություն: Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ պայքար մղելով օտար զավթիչների դեմ, պաշտպանել է իր հայրենիքը և կառնած մընացել մայր հողին: Սակայն տարբեր ժամանակներում բնակչության մի մասը պատմական դաժան դեպքերի բերումով ցրվել է աշխարհով մեկ և այս կամ այն

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1945, հատ. 1, էջ 463:

երկրում ստեղծել գաղթօջախներ, պահպանել իր ազգային առանձնահատկությունները ու նպաստել հայ մշակույթի զարգացմանը:

Հայկական գաղթօջախներն ինքնամիտի կյանք չեն վարել, նրանք գործոն մասնակցություն են ունեցել և զգալի դեր խաղացել հյուրընկալած երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի զարգացման մեջ: Հայ գաղթօջախներում հրատարակվել են բազմաթիվ պարբերականներ, ժամանակի առաջավոր միտքը պրոպագանդող աշխատություններ: Միաժամանակ հայ հեղինակների ուսումնասիրություններն ու պատմագիտական, փիլիսոփայական ու գրական աշխատությունները թարգմանվել են տարբեր ժողովուրդների լեզուներով և մտել համաշխարհային քաղաքակրթության դանձարանը:

Հայ գաղթօջախները էական դեր են խաղացել նաև հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման գործում: Ուստի նրանց, և առանձնապես Ռուսաստանի, Արևելյան Նվրոպայի երկրների, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Մերձավոր Արևելքի գաղթավայրերի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի լուսաբանումը պատշաճ տեղ է գտել ներկա հատորում:

Հատորում ծավալուն բաժին է հատկացված նաև մշակույթին: XIX դ. առաջին կեսին հիմնվում են նոր տպարաններ, բացվում են տասնյակ դպրոցներ: Ժամանակի ազգային կրթության ու լուսավորության գործում հատկապես մեծ է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Քիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, Փարիզի Մուրադ-Ռափայելյան և Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանների խաղացած դերը: Սկզբնավորվում է ազգային պրոֆեսիոնալ երաժշտությունը, պարզանում է գեղարվեստական գրականությունը, դրամատուրգիան, մամուլը, հրապարակախոսությունը: Պատմագիտությունը բարձրանում է մի նոր աստիճանի, պատմա-հնախոսական և կրոնա-բարոյագիտական երկերի կողքին տեղ են գրավում պատմա-քննական ուսումնասիրությունները: Հայագիտության մեջ սկիզբ են առնում գիտական նոր, առաջավոր ուղղություններ:

Հայ ժողովրդի դեմոկրատական մտքի ու մշակույթի զարգացման վրա քարեքար ազդեցություն ունեցան մասնավորապես ռուսական հարուստ մշակույթն ու հասարակական-քաղաքական միտքը:

* * *

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը. Ա. Գ. Աբրահամյան, Ժ. Հ. Անանյան, Մ. Պ. Աղայան, Վ. Բ. Բարխուդարյան, Զ. Տ. Գրիգորյան, Վ. Ա. Դիլոյան, Վ. Ա. Խաչատրյան, Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Ս. Վ. Հովնանյան, Հ. Մ. Ղազարյան, Մ. Մ. Ղազարյան, Վ. Ա. Միքայելյան, Ա. Հ. Մուրադյան, Ա. Մ. Պողոսյան, Վ. Հ. Ռշտունի, Ս. Ն. Սարինյան, Գ. Խ. Ստեփանյան, Ս. է. Քոլանջյան:

Քարտեզների հեղինակներ՝ Ս. Տ. Երեմյան, Հ. Մ. Ղազարյան: Սխեմատիկ քարտեզների հեղինակներ՝ Հ. Մ. Ղազարյան, Վ. Ա. Դիլոյան, Ս. Մ. Պողոսյան, Լ. Հ. Վալեսյան: Քարտեզագիր՝ Հ. Ն. Գործակալյան:

Կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրությունն ու մատենագրությունը կազմել է Հ. Մ. Ղազարյանը, իսկ ցանկերը՝ Ա. Գ. Ավագյանը: